

Correctievoorschrift HAVO

2008

tijdvak 1

geschiedenis (nieuwe stijl)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
  - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
  - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
  - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
  - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
  - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
  - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
  - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
  - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, hoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
  - 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 77 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Aan het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt één punt toegekend.

Door de tijd heen

---

1 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

4, 6, 1, 3, 2, 5 of 6, 4, 1, 3, 2, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, mag één scorepunt worden toegekend.

Prehistorie en Oudheid

---

2 maximumscore 2

Een juist antwoord bevat:

- een juist kenmerk van de Griekse stadstaten (bijvoorbeeld de ontwikkeling van democratie) 1
- een juiste uitleg waarom dit kenmerk de westerse beschaving heeft beïnvloed (bijvoorbeeld in de meeste westerse landen begon de ontwikkeling van de parlementaire democratie met een verwijzing naar de volksvergaderingen in de Griekse stadstaten) 1

3 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Bij 1:

- De technische voorsprong van de Romeinen komt naar voren in de brug over de Saône die Caesar in één dag bouwt 1
- De technische voorsprong draagt bij aan de groei van het Romeinse Rijk omdat de Romeinen daardoor een (militair) overwicht hebben op hun buurvolken 1

Bij 2:

- De Romeinse diplomatie komt naar voren in de vraag om hulp van de bedreigde volken/de Haeduërs/de Ambarri/de Allobrogen / de rol die de Romeinen zich aanmeten als beschermer van de volken in hun grensgebied/hun bondgenoten 1
- De Romeinse diplomatie draagt bij aan de groei van het Romeinse imperium, omdat de Romeinen door volken tegen elkaar uit te spelen / door een verdeel- en heerspolitiek hun invloed uitbreiden 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

4 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De bedoeling van Caesar om tot consul gekozen te worden, maakt hem een minder betrouwbare bron, omdat hij er belang bij heeft zijn eigen rol in de oorlog zo gunstig mogelijk (voor Rome) af te schilderen / door een heldenrol voor zichzelf te creëren meer stemmen kan halen.

5 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Op de sarcofaag zijn uiterlijke vormen van de Grieks-Romeinse cultuur zichtbaar, bijvoorbeeld de kleding van de Romeinse soldaten/de toga/ de lauwerkrans/het driehoekige timpaan/de zuilen 1
- De verspreiding van het christendom kan met deze bron duidelijk gemaakt worden, want het gaat om het graf van een christen in de Romeinse catacomben / op de sarcofaag staan christelijke symbolen. Daaruit blijkt dat het christendom zich tot in Rome verbreed heeft 2

De Middeleeuwen

---

6 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken:

- dat deze bron past bij kenmerkend aspect 'de verspreiding van het christendom in Europa' 1
- omdat in de bron bisschop Willibrordus probeert de bewoners van Walcheren tot het christendom te bekeren / op Walcheren op missiereis was 1

7 maximumscore 4

Uit het antwoord moet blijken:

- dat de bron de gebeurtenissen eenzijdig weergeeft, omdat er alleen begrip is voor de opvattingen van Willibrordus en niet voor die van de bewaker/de bewoners van Walcheren en 1
- dat dit in de bron naar voren komt doordat Willibrordus het enig juiste geloof heeft/wordt aangeduid als 'man Gods' / doordat de (niet-christelijke) bewoners van Walcheren 'heidenen' worden genoemd/hun geloof 'bijgeloof'/de bewaker van het heiligdom een 'goddeloze man' / het geen probleem is dat Willibrordus een heiligdom stukslaat 1
- De eenzijdigheid kan worden verklaard uit het doel van de tekst, omdat het hier gaat om een heiligenleven (geschreven om het leven van Willibrordus vast te leggen als een voorbeeld voor iedere gelovige) / door een monnik opgeschreven levensverhaal van een heilige 2

Vraag	Antwoord	Scores
8	maximumscore 3 Kern van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> dat de Frankische koning zijn invloed/macht over Walcheren/de Friese gebieden kon uitbreiden met steun van de christelijke kerk 	1
	<ul style="list-style-type: none"> dat de paus door de steun van de Frankische koning zijn kerken/kloosters/missionarissen kon beveiligen / het christelijk geloof kon verspreiden 	1
	<ul style="list-style-type: none"> dat in de middeleeuwen het probleem ontstond over de vraag bij wie het hoogste gezag berustte, bij de paus of bij de vorsten 	1
9	maximumscore 3 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> In de bron komt als kenmerk van het hofstelsel de horigheid van de boeren/de herendiensten/pachtbetalingen in natura naar voren 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Doordat in de vroege middeleeuwen het geld vrijwel verdwijnt, moet de abdi van St.-Bertin de boeren diensten laten verrichten/producten laten leveren in plaats van belasting/pacht in geld te vragen 	1
	<ul style="list-style-type: none"> De horige boeren krijgen daarvoor bescherming van de abdi 	1

Vroegmoderne tijd

---

10 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De uitspraak over kunst past meer bij de Renaissance, omdat in de Renaissance de kunstenaar zelf belangrijk was / een meer realistische weergave koos / met perspectief schilderde (de individuele mens staat centraal)

of

omdat in de middeleeuwen de kunstenaar werd beschouwd als een ambachtsman/het niet belangrijk was wie de kunst gemaakt had/het vooral ging om wat werd afgebeeld.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

11 maximumscore 6

Uit het antwoord moet blijken:

- dat het schilderij gaat over de protestantse reformatie (die splitsing van de christelijke kerk in Noordwest-Europa ten gevolge had), wat weergegeven wordt door de rooms-katholieken en de hervormers tegenover elkaar af te beelden en 2
- dat de schilder de kant kiest van de hervormers, omdat hun argumenten zwaarder wegen/de Bijbel meer gewicht in de schaal legt dan de rooms-katholieke kerkelijke attributen 2
- dat het schilderij als propaganda gebruikt kan worden, omdat het een eenzijdige weergave is van het standpunt van de kerkhervormers die als winnaars in het debat worden geschilderd 2

Opmerking

Alleen als er per onderdeel een juiste verwijzing naar het schilderij wordt gegeven, mogen er twee scorepunten worden toegekend.

12 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- in economisch opzicht de Republiek een bijzondere plaats inneemt door de rijkdom van de boeren/de enorme handel in schilderijen/het gebrek aan land om in te beleggen 1
- in cultureel opzicht de Republiek een bijzondere plaats inneemt door de grote schilderijenproductie/het grote aantal schilderijen waarmee de boeren hun huizen volhangen 1

13 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Reisverslagen zijn bruikbare bronnen voor onderzoek naar de bijzondere plaats van de Republiek, omdat aan bezoekers uit het buitenland de verschillen met hun eigen land en andere landen opvallen (Voor inwoners van de Republiek was de gang van zaken normaal.).

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

14 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De reactie van de Surinaamse overheid op het optreden van Elisabeth Samson is, dat zij het ongepast vinden dat een zwarte en een blanke officieel trouwen/in ondertrouw gaan. Zij nemen daarom geen besluit/geven geen toestemming 1
- Deze reactie past bij de mentaliteit/de cultuur van een plantagekolonie in de achttiende eeuw 1
- De reactie van de Staten Generaal in de Republiek is, dat er geen wettige reden is om de ondertrouw/het huwelijk te weigeren, omdat Elisabeth Samson aan de wettelijke voorwaarden voldoet 1
- Deze reactie past bij het rationeel denken dat in de achttiende eeuw door aanhangers van de Verlichting werd toegepast op alle terreinen van de samenleving 1

15 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Het leven van Elisabeth Samson is niet representatief voor het leven van een zwarte vrouw in de koloniale samenleving, omdat zij als zwarte plantagehouder een uitzondering is / de meerderheid van de zwarte vrouwen in die tijd slavin was / het uitzonderlijk was dat een zwarte gelijke behandeling kon afdwingen (langs juridische weg)/een vrouw een grote onderneming bezat.

Door de tijd heen

---

16 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

6, 2, 4, 3, 1, 5 of 6, 2, 4, 1, 3, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, mag één scorepunt worden toegekend.

Moderne tijd

---

17 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Vissering heeft alleen maar oog voor de arbeiders/vergelijkt de arbeiders met werktuigen/sprekt over uitgeputte arbeiders/lange werktijden/zware werkomstandigheden 1
- Als reden voor verbetering noemt hij het gevaar van een mogelijke opstand van de arbeiders 1

Vraag	Antwoord	Scores
18	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Zo'n socialist kan in het artikel van Vissering een bevestiging van zijn (klassenstrijd) theorie zien, omdat er in deze fabriek zo'n tegenstelling bestaat tussen de omstandigheden van de arbeiders en die van de eigenaar, dat Vissering vreest dat de arbeiders wel in opstand moeten komen.</p>	
19	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Volgens deze liberalen zou de sociale kwestie opgelost worden door vrije concurrentie/vrijhandel/een vrije markteconomie die welvaart voor iedereen zou brengen.</p>	
20	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De Industriële Revolutie in (bijvoorbeeld) Groot-Brittannië leidde ertoe dat er een groeiende vraag naar katoen ontstond / een afzetmarkt voor industrieproducten nodig was. In India werd katoen verbouwd / bestond een grote afzetmarkt en daarom was het voor Groot-Brittannië belangrijk om India te koloniseren.</p> <p><i>Opmerking</i> <i>Alleen als in de uitleg een juist voorbeeld van een land met een kolonie wordt genoemd waarbij de relatie met de Industriële Revolutie juist wordt gelegd, mogen scorepunten worden toegekend.</i></p>	
21	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De Eerste Wereldoorlog heeft de vrouwenemancipatie in Groot-Brittannië bevorderd, want uit de bron blijkt dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de arbeid van de vrouwen nodig is om zoveel mogelijk granaathulzen nauwkeurig te vullen/voor de oorlogsvoering/de oorlogsindustrie vrouwen werk geeft. Hierdoor ervaren vrouwen (en mannen) dat vrouwen even belangrijk zijn voor de oorlogsvoering als mannen/dat de maatschappij niet zonder vrouwenarbeid kan (wat de emancipatie bevordert) • de vrouwen leren opkomen voor hun rechten/zich bewust zijn van het verschil in beloning/willen overgaan tot staken (wat de emancipatie bevordert) 	<p>2</p> <p>2</p>
22	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat de bekendmaking racistische/antisemitische opvattingen/maatregelen bevat, wat aansluit bij het racisme/antisemitisme van de nationaalsocialisten.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
23	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>In de bron komt de isolatie van de Joodse bevolking naar voren in:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de verplichting de Jodenster te dragen 1 • de beperking van de bewegingsvrijheid van de Joodse bevolking 1 • De Duitse autoriteiten kiezen voor deze aanpak van isolatie om voor de (rest van de) Nederlandse bevolking het lot van de Joden geheim te houden/onrust te voorkomen/steun aan de Joodse bevolking te voorkomen om de Joodse bevolking makkelijker te kunnen deporteren/eliminieren 2 	
24	<p>maximumscore 1</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat het gaat om de toepassing van grootschalige luchtbombardementen/terreurbombardementen (op burgerdoelen/op zeer grote schaal) / een totale oorlog waarvan de gehele burgerbevolking het slachtoffer kan worden.</p>	
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De Koude Oorlog is een belangrijke politieke reden voor de Amerikaanse regering om Europa economische steun te verlenen (omdat de Verenigde Staten wilden voorkomen dat Europa communistisch zou kunnen worden) 1 • De foto kan gebruikt worden omdat erop te zien is dat een grote stad volledig verwoest is / hoe slecht de (economische) situatie in Europa is 1 	
26	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De eerste verandering is het verdwijnen van de Joodse bevolking/het Joodse element uit het straatbeeld (In 1933 zie je twee broodbezorgers van een Joodse bakker fietsen met op de achtergrond de synagoge) 1 • De historische verklaring is dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de Joodse bevolking werd weggevoerd (en vermoord) 1 • De tweede verandering is het ontstaan van de multiculturele samenleving/de komst van Turken en Marokkanen/arbeiders uit het Middellandse Zee gebied 1 • De historische verklaring is dat er in de jaren zestig immigratie naar het welvarende Europa op gang kwam uit economische en politieke (vluchtelingen) motieven 1 	

Vraag	Antwoord	Scores
27	<p>maximumscore 1</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Een verklaring is de deconfessionalisering / dat de kerken niet meer in staat bleken hun leden vast te houden (een onderdeel van het sociaal-cultureel veranderingsproces dat in de jaren vijftig/zestig begon).</p>	
28	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het nationalisme dat twee wereldoorlogen had veroorzaakt zou, door de oprichting van de supranationale EEG/de supranationale samenwerking van de kolen- en staalsector, in bedwang kunnen worden gehouden • De Koude Oorlog kan een reden zijn geweest om de EEG op te richten, omdat in een economisch sterk/verenigd West-Europa het communisme minder kans maakte / omdat een economisch sterk Europa beter in staat zou zijn de kosten van een sterk leger te dragen 	<p>2</p> <p>2</p>
29	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat de tekenaar suggereert dat de jonge generatie de verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog door de oude generatie geen reden vindt om enthousiast te zijn over de Europese integratie/de verjaardag van de EU/dat de oude reden voor het ontstaan van de EU de jonge generatie niet interesseert.</p>	

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste twintig kandidaten per school in het programma WOLF.
 Zend de gegevens uiterlijk op 28 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 ontleend aan: Vincent Hunink (vert.), Gaius Julis Caesar, Oorlog in Gallië en Aulus Hirtius Aanvulling op Caesars Oorlog in Gallië, Amsterdam 1997, pag. 28-29.
- bron 2 Fabrizio Mancinelli, De Romeinse Catacomben en de wortels van het Christendom, Firenze 1987, pag. 8.
- bron 3 Ben Speet, De 25 dagen van Nederland, beslissende momenten uit de vaderlandse geschiedenis, deel 2, 5 juni 754, Bonifatius te Dokkum vermoord, Zwolle 2005, pag. 46.
- bron 4 ontleend aan: B.H. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850, Utrecht 1987, pag. 56.
- bron 5 M. Rooijen, Steden en hun verleden, Den Haag 1988, pag. 99.
- bron 6 René van Stipriaan, Ooggetuigen van de Gouden Eeuw, Amsterdam 2002, pag. 182.
- bron 7 ontleend aan: Cynthia Mcleod, Elisabeth Samson. Een vrije, zwarte vrouw in het 18e eeuwse Suriname, Schoorl 1996, pag. 12.
- bron 8 ontleend aan: S. Vissering, Engelsch landschap, in: Herinneringen, Studiën en schetsen, Amsterdam 1863, pag. 26-27.
- bron 9 Max Arthur, Vergeten stemmen uit de Grote Oorlog, Amsterdam 2004, pag. 220-221.
- bron 10 Archief Herinneringscentrum Kamp Westerbork.
- bron 11 A.H. Paape (red.), Bericht van de Tweede Wereldoorlog, Amsterdam 1974-1975, Luchtoorlog, nummer 41, pag. 1143.
- bron 12 Het Nieuwsblad voor het Noorden van 1 september 1933, Groninger Archieven, nr. 318 GA.
- bron 13 Het Nieuwsblad van het Noorden van 25 september 1996, pag 3, Groninger Archieven, nr. 208 GA.
- bron 14 NRC-Handelsblad, donderdag 22 maart 2007.